

ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΛΥΚΑΙΑ

Νίκος Μπεργελές
Επίκουρος καθηγητής ΤΕΦΑΑ
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Οι κάτοικοι της Αρκαδίας ανέπτυξαν τον πολιτισμό τους μέσα σε ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον φυσικό περιβάλλον καθιερώνοντας πολιτισμικά, πολιτικά και θρησκευτικά θέσμιμα, συστατικά που χαρακτηρίζουν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Η ιστορική τους παρουσία είναι αισθητή από πολύ παλιά σε όλα τα μεγάλα γεγονότα του ελλητισμού, από την Αργοναυτική Εκστρατεία και τον Τρωικό Πόλεμο ως την Αχαική Συμπολιτεία και την τελική ήττα των Ελλήνων από τους Ρωμαίους. Οι παραδόσεις και οι μύθοι των Αρκάδων, που θεραπεύουν ιστορικά ελλείμματα, εκφράζουν τον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δυτικό τμήμα της Αρκαδίας στο οποίο δεσπόζει το Λύκαιον όρος, το οποίο αποκαλούσαν και «Όλυμπο». Το προσωνύμιο αυτό προφανώς δόθηκε στο όρος γιατί, σύμφωνα με τις παραδόσεις και τη μυθολογία των Αρκάδων, εκεί γεννήθηκαν ο Ζεύς και ο Ποσειδών, αλλά και δεκάδες άλλοι θεοί (Παυσανίας 8). Το επίθετο Κρητέος Δίας, εξάλλου, δεν προέρχεται από το όνομα της νήσου Κρήτης, αλλά από το τοπωνύμιο «Κρητέα» της περιοχής, η οποία προσδιορίζεται από τη θέση του αρχαίου ναού του Παρράσιου Απόλλων (εικ. 1) (Παυσανίας 8.38.2)¹. Κύριος και κατεξοχήν αρκαδικός θεός του Λυκαίου ήταν ο Πάνας, ο οποίος εξέφραζε τη φύση, δικαιολογούσε τις λαϊκές μουσικοχορευτικές ανάγκες, επινόησε τη μελωδία με τη σύριγγά του, ενώ ως προστάτης των βοσκών ονομαζόταν και Νόμοσ².

1. Το εκκληράκι «Ηρώλις Αγιάνας» στη θέση του ναού του Παρράσιου Απόλλωνια σε απόσταση 2 χλμ. από το χωριό Ίσιωμα Κορινών, στην Κρητέα περιοχή, όπου γεννήθηκε ο Δίας, όπως λέει ο Παυσανίας. Στη λιθοδομή της εκκλησίας διακρίνονται ογκόλιθοι του αρχαίου ναού (φωτογραφία του συγγραφέα, 2004).

Μεταξύ των ηγετικών μορφών της Αρκαδίας, που τους αποδίδεται ο τίτλος του γενάρχη, είναι ο γιος του Πελαγοῦ Λυκάων και ο γιος της κήρης του Καλλιστοῦς και του Διός Αρκάς, από τον οποίο η περιοχή πήρε το όνομά της, και οι κάτοικοι τη από Πελαγοῦ μετονομάσθηκαν σε Αρκάδες. Αυτός επινόησε τον κλήρο και διένεμε σε ἴσα μέρη την περιουσία του στους τρεις γιους του (Παυσανίας 8.4.2-5).

Ο Λυκάων, ως ο πρώτος γενάρχη των Αρκάδων, ίδρυσε την πόλη Λυκόσουρα, ονόμασε τον Δία Λύκαιο και θέσπισε την εορτή «Λύκαια», που συμπεριλάμβανε και αγώνες: «Λυκάων δὲ ὁ Πελαγοῦ τοσάδε εὗρεν ἢ ὁ πατήρ ἢ ὁ σοφώτερα: Λυκόσουράν τε γὰρ πόλιν ὤκισεν ἐν τῷ ὄρει τῷ Λυκαίῳ καὶ Δία ὠνόμασε λυκαίων καὶ ἀγῶνα ἔθηκε Λύκαια» (Παυσανίας 8.2.1)³. Με την ίδρυση της πόλης, οι Αρκάδες εγκατέλειψαν τις σπηλιές, κατασκεύασαν σπίτια και σχημάτισαν το πρωτόλειο του ἄστεως. Αναπτύχθηκε ἕνας νέος πολιτισμός με κοινωνικό πρόσωπο, ὑπὸ την αἰγίδα ἑνός θεοῦ που κάλυπτε περισσότερες κοινωνικές ανάγκες (προσωνύμια του Δία), ἐνῶ η καθιέρωση της γιορτῆς με μουσικούς καὶ ἀθλητικούς αγώνες ἐξέφραζε μια νέα παιδευτική ἀντίληψη των Αρκάδων. Σύμφωνα με τις παραδόσεις, η Λυκόσουρα είναι η πρώτη πόλη του κόσμου που εἶδε το φῶς το ἕως καὶ ἀποτεῖλεσε

ήταν 21 μέτρα περίπου. Η κολοβάδα του σταδίου, όμως, έχει συνολικό μήκος 100 μέτρα, ενώ η επιφάνεια του σταδίου είναι 1.000 τετραγωνικά μέτρα. Η κολοβάδα του σταδίου, όμως, έχει συνολικό μήκος 100 μέτρα, ενώ η επιφάνεια του σταδίου είναι 1.000 τετραγωνικά μέτρα.

4. Η κολοβάδα «Κάτι Κάμπος», όπου βρίσκεται ο ιππόδρομος και το στάδιο. Τα όρια του ιπποδρόμου ορίζονται σχεδόν από τους γύρω λόφους, ενώ το στάδιο βρίσκεται εντός του χώρου του ιπποδρόμου. Στο βόρειο της εκκάνος, στη νότια στενή πλευρά της κολοβάδας, διακρίνονται ερείπια διαφόρων κτιρίων του 4ου αιώνα π.Χ., όπως εδάλια, στάβ, ξενώνας, κρήνη και άλλα. Στο κάτω μέρος της εκκάνος διακρίνονται ίχνη του αναλυματικού τείχους. Ο επιστρωμένος χώρος χρησιμοποιείται για τις ανάγκες των σύγχρονων Λυκαίων. Στο δεξιό πάνω μέρος της εκκάνος διακρίνεται η πλαγιά της κορυφής και το μονοπάτι που πιθανώς να ήταν η πομπική οδός (φωτογραφία του συγγραφέα, 2004).

να, ο ένας στις πλαγιές του Λυκαίου όρους, στο χωριό Μπέρεκλα, και ο άλλος στα Νότια όρη, που αποτελούν συνέχεια του Λυκαίου, καθώς και αγαλματίδια με τη μορφή του πλησίον της κορυφής του Λυκαίου πιστοποιούν τη λατρεία του. Ο Ηρόδοτος (Ευτέρητη 2.46) αναφέρει ότι ο Πάνας ήταν αρχαιότερος του Δία και μεταξύ των οκτώ αρχαιότερων θεών πριν από τους δώδεκα του Ολύμπου, αλλά δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ούτε ποσοστιασίμως η λατρεία του με τα Λύκαια. Η άποψη ότι αρχικά η γιορτή ήταν αφιερωμένη μόνο στον θεό Πάνα¹¹, που προφανώς λατρευόταν στην Αρκαδία πριν από την εμφάνιση του Λυκάου και του Δία, πιθανώς να υπονοεί μία γιορτή διαφορετική από αυτή των Λυκαίων. Αν ληφθεί υπόψη ότι ο Λυκάου ονόμασε τον Δία «Λυκαίου», ενώ συγχρόνως ίδρυσε και τα Λύκαια, σημαίνει ότι από ιδρύσεως αγώνων καθιερώθηκε η λατρεία του Διός, που σύμφωνα με το Πάριο μάρμαρο ήταν μεταξύ 1398-1294 π.Χ.

Τα Λύκαια, τουλάχιστον στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., σύμφωνα με δύο ενεπίγραφες στήλες που βρέθηκαν στο χώρο του Ξενώνα πλησίον του ιπποδρόμου, αφιερώθηκαν εναλλάξ στον Δία και τον Πάνα. Το όνομα του βουκολικού θεού είναι χαραγμένο δίπλα στο όνομα του ιερέα του σε δύο περιόδους αγώνων και το όνομα του Δία σε τρεις¹².

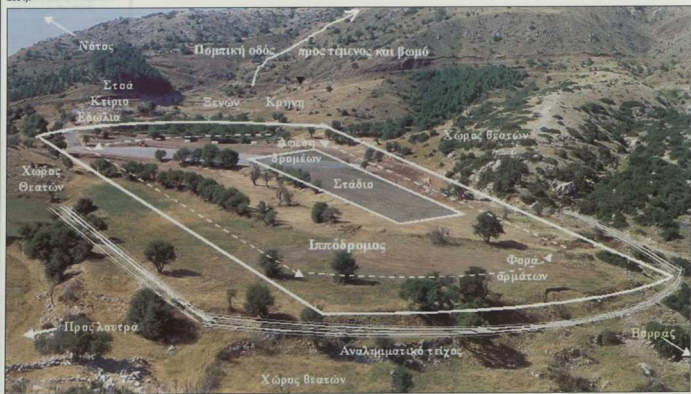
Οι αγώνες

Κύριο σκέλος της γιορτής ήταν οι αθλητικοί αγώνες που, όπως προαναφέρθηκε, ιδρύθηκαν ταυτόχρονα με τη γιορτή και την καθιέρωση του Δία ως Λυκαίου από τον Λυκάου και είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα. Από ένα άλλο χωριό του Παυσανία, ο οποίος αναφέρει ότι ιπποδρομικοί

αγώνες έγιναν προς τιμήν του θανόντος Άζανα, δημιουργείται σύγχυση σχετικά με τον ιδρυτή των αγώνων και το χαρακτήρα τους (Παυσανίας 8.4.4-5)¹³ και προκύπτει το ερώτημα αν πρόκειται για αγώνες διαφορετικούς από αυτούς που ίδρυσε ο Λυκάου. Ίσως νεκρικοί ή επιτάφιοι αγώνες τελεστήκαν εκείνη την περίοδο, όπως και οι αγώνες που τέλεσε ο Αχλλέας προς τιμή του Πατροκλου (Ιλ. Π). Αν οι αγώνες άρχισαν με αφορμή το θάνατο του Άζανα, τότε ο Παυσανίας μεταφέρει αντιφατικές παραδόσεις γιατί ακυρώνει το ότι ο Λυκάου «άγωνας έθηκε», ενώ διαψεύδονται και άλλοι συγγραφείς, καθώς και το Πάριο μάρμαρο. Ο Ισχυρισμός ότι οι αγώνες καθιερώθηκαν με αφορμή το θάνατο του Άζανα θα μπορούσε να ευσταθεί, αν ληφθεί υπόψη ότι οι πανελλήνιοι αγώνες, πριν αφιερωθούν στους θεούς, αφιερώθηκαν αρχικά σε ήρωες, όπως τα Νέμεα στον Οφέλητ, τα Ισθμία στον Μελικέρητ, τα Ολύμπια στον Πέλοπα κ.ά. Στην περίπτωση των Λυκαίων όμως ο Άζανας ήταν νεότερος του Λυκάου κατά τέσσερις γενιές. Αυτός ο συλλογισμός οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είτε οι νεκρικοί αγώνες προς τιμή του Άζανα ήταν ξεχωριστοί από τα Λύκαια, είτε αφιέρωσαν τότε στον Άζανα τους ήδη καθιερωμένους αγώνες Λύκαια, ενδοχόμενος γιατί ο θάνατός του να συνέπεσε με την περίοδο των αγώνων.

Το στάδιο και ο ιππόδρομος

Πλησίον της κορυφής του Λυκαίου μπροστά στο ιερό του Πανός βρισκόταν ο ιππόδρομος και το στάδιο, όπου γίνονταν οι αγώνες «... και ιππόδρομους τε και πρό αυτού στάδιον» τὸν δὲ ἀρχαίων τῶν Λυκαίων ἦγον τὸν ἀγῶνα ἐνταῦθα» (Παυσανίας 8.38.5).

Πράγματι, το στάδιο και ο ιππόδρομος βρίσκονταν βορειοανατολικά της κορυφής του όρους σε απόσταση περίπου 500 μ. και σε ύψωμα 1200 μ. περίπου πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας¹⁴. «Είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι σε τόσο ύψος και θέση, που ακόμα και σήμερα είναι δυσπρόσιτη η περιοχή, γίνονταν όχι μόνο γυμνακί, αλλά και αγώνες αρματοδρομίας»¹⁵. Η άνοδος ανθρίπων και αρμάτων επί του όρους γίνονταν από κατασκευασμένη οδό, ίχνη της οποίας είναι εμφανή και σήμερα από τις αύλακες που χάραξαν οι ροδες των αρμάτων στην πλαγιά της βουνοκορφής Τσορόκου, ανατολικά της κορυφής του Λυκαίου. Ο αγωνιστικός χώρος καλύπτει μια κοιλάδα που λέγεται «Κάτω Κάμπος». Είναι προσανατολισμένος από βορρά προς νότο με απόκλιση κατά 8-9° ΒΔ προς ΝΑ, περιβάλλεται από λόφους και έχει μήκος 320 μ. και πλάτος 120 μ.¹⁶. Για να σχηματιστεί επίπεδη ενιαία επιφάνεια του εδάφους, οι αρχαίοι Αρκάδες στη βόρεια στενή πλευρά, στο βόρειο τμήμα της ανατολικής μακρίας πλευράς σε μήκος 140 μ. και στο βόρειο τμήμα της δυτικής πλευράς του χώρου, έχτισαν ογκώδη κλιμακωτό αναλημματικό τοίχο ύψους 3-4 μ. και προέβρισαν σε επιχωμάτωσή¹⁷. Σήμερα η επιφάνεια του αγωνιστικού χώρου είναι διαμορφωμένη σε τρία επίπεδα εξαιτίας των παρεμβάσεων των αγροτών της περιοχής, της επιδράσεως των όμβριων υδάτων και της κατάρρευσης του αναλημματικού τοίχου, του οποίου οι λίθοι κύλησαν προς τις παράπλευρες μικρές κοιλάδες (εικ. 4). Ο ιππόδρομος καταλάμβανε ολόκληρη την έκταση της κοιλάδας και αποτελεί σπάνια περίπτωση σωζόμενου αρχαίου ιπποδρόμου, του οποίου διακρίνονται με σαφήνεια οι διαστάσεις¹⁸. Δύο βάσεις από πτανόλιθο, διαμέτρου 0,70 εκ. και ύψους 0,35 εκ., και κωνοειδείς σπόνδυλοι κίωνων αποτελούσαν προφανώς τις απαραίτητες υψώσεις για τη στροφή των αρμάτων στον ιππόδρομο (εικ. 5). Πιθανολογείται ότι το στάδιο βρισκόταν εντός του χώρου του ιπποδρόμου πλησίον της νότιας και της δυτικής μακρικής του πλευράς, είχε μήκος 180 μ. και πλάτος 20 μ. Η νότια στενή του πλευρά ορίζεται από τις πλάκες άφρασης των δρομέων, που βρέθηκαν σε απόσταση 40 μ. από τη νότια στενή πλευρά του ιπποδρόμου και ήταν διατεταγμένες κατά το πλάτος του¹⁹. Το σχήμα των πλα-

κών ήταν επιμήκης με αύλακες όμοιες με εκείνες του σταδίου της Ολυμπίας και της Επιδαύρου (εικ. 6). Προφανώς τα άλογα και τα αρμάτα στους αγώνες του ιπποδρόμου έτρεχαν περιμετρικά γύρω από το χώρο του σταδίου. Αυτή η θέση του σταδίου μέσα στον ιππόδρομο είναι μοναδική μεταξύ των αγωνιστικών χώρων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο²⁰. Οι θεατές παρακολουθούσαν τους αγώνες από τους γύρω λοφίσκους, ενώ υπήρχαν και μερικά λίθινα εδώλια κατά μήκος και σε παράγωνη διάταξη προς τη νότια πλευρά του ιπποδρόμου (εικ. 7). Πίσω από τη νότια πλευρά του ιπποδρόμου υπήρχε μία στοά, λίθινα δωμάτια, ξενώνας (εικ. 8), κρήνη, μικρή δεξαμενή, ένα ημικυκλικό κτίριο και ενεπίγραφα βάθρα Λυκαιονικών²¹. Έξω από το βόρειο τμήμα του αναλημματικού τείχους της ανατολικής μακράς πλευράς του ιπποδρόμου υπήρχε και λουτρό για τους αθλητές (εικ. 9). Το τείχος του Διός και ο αγωνιστικός χώρος συνδέονταν μέσω πομπικής οδού²².

Όταν το 369 π.Χ. ιδρύθηκε η Μεγαλόπολη για πολιτικούς λόγους και για να ικανοποιηθούν οι Παρράσιος²³, οι αγώνες διατηρήθηκαν στην αρχική τους θέση. Αργότερα όμως, όταν τα χωριά του Λυκαίου όρους άρχισαν να ερημώνουν και η συντήρηση των αμαζώνων δρόμων και των κτιρίων έγινε δύσκολη, οι αγώνες καταργήθηκαν προσωρινά και κατά τα τέλη του 2ου αιώνα μ.Χ., σύμφωνα με τον Στράβωνα, μεταφέρθηκαν στη Μεγαλόπολη, όπου διεξάγονταν με ευθύνη των Μεγαλοπολιτών, ενώ συνεχίστηκαν και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους²⁴. Ο Πausανίας (8.38.5), που περιηγήθηκε στην περιοχή αυτή κατά το δεύτερο ήμισυ του 2ου αιώνα μ.Χ., βεβαιώνει ότι οι αγώνες κατά την περίοδο εκείνη δεν τελούνταν στο Λυκαίον όρος, ενώ και οι ανδριάντες των Λυκαιονικών είχαν αφαιρεθεί και υπήρχαν μόνο τα βάθρα τους.

Η ηλικία των Λυκαίων

Οι σύγχρονοι Αρκάδες, βασιζόμενοι στις παραδόσεις, ισχυρίζονται ότι τα Λύκαια είναι η αρχαιότερη ελληνική εορτή. Ο Αριστοτέλης κατατάσσει τα Λύκαια στην τέταρτη θέση μετά τα Ελευσίνια, τα Παναθήναια και τα Σβένια του Άργους, ενώ τα Ολύμπια στην έβδομη, «...τέταρτος ο έν Άρκαδία θεθείς υπό Λυκάνους, δες έκλήθη Λύ-

5. Σπόνδυλοι κίωνων των υψώσεων.

6. Πλάκες άφρασης των δρομέων.

7. Λίθινα εδώλια των θεατών.

8. Πλάκες άφρασης.

7. Λίθινα εδώλια και στο βάθος η κοιλάδα με τον ιπποδρόμο και το στάδιο. Οι πέτρινοι λόφοι, από τους οποίους παρακολουθούσαν οι θεατές τους αγώνες, προσδιορίζουν με απόλυτη σαφήνεια το μέγεθος του ιπποδρόμου. Η φωτογραφία είναι παρμένη από το λόφο της νότιας πλευράς της κοιλάδας (φωτογραφία του συγγραφέα, 2004).

καία²⁵. Στο *Πάριο μάρμαρο* αναγράφεται ότι τα Λύκαια καθιερώθηκαν μεταξύ του 1398-1294 π.Χ., μετά τους αγώνες των Ελευσινίων²⁶. Ο Πausανίας (8.2.2-3), βασιζόμενος στη διαδοχή των ηγετών της Αθήνας και της Αρκαδίας, λέει ότι τα Λύκαια είναι παλαιότερα από τα Παναθήναια, αλλά δεν τα συγκρίνει με τα Ολύμπια επειδή ήταν αρχικά θεϊκοί αγώνες. Τα Παναθήναια καθιερώθηκαν από τον Θησέα, ο οποίος μετονόμασε έτσι τους αγώνες σε «Αθήναια» με την ευκαιρία της ένωσης των δήμων της Αττικής²⁷, που, σύμφωνα με το *Πάριο μάρμαρο*, χρονολογείται το 1259 π.Χ. Ο Pausanias (8.2.1) θεωρεί τον Λυκάονα και τον βασιλιά της Αθήνας Κέκροπα σύγχρονους, ενώ στο *Πάριο μάρμαρο* ο Λυκάων σημειώνεται ως σύγχρονος του Πανδίωνα, του γιου του Κέκροπα²⁸. Σύμφωνα με τον Απολλόδωρο (3.14.5), στην ηγετική κλίμακα των Αθηνών οι Κέκροπες ήταν δύο. Ο πρώτος ήταν ο γιος της Γης και τέσσερις γενεές αρχαιότερος από τον Εριχθόνιο,

που ίδρυσε τα Αθήναια. Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές ο Κέκρωψ Α' βασιλεύσε στην Αθήνα από το 1555 π.Χ. για 50 χρόνια²⁹ και, αν γίνει αποδεκτό ότι ήταν σύγχρονος του Λυκάονα, τότε τα Λύκαια ιδρύθηκαν περίπου στο β' μισό του 16ου αιώνα π.Χ. Ο Κέκρωψ Β' ήταν γιος του Ερεχθέα και βασιλεύσε έξι γενεές περίπου μετά τον Κέκροπα Α' (πίν. 1). Επικρατέστερη είναι η εκδοχή ότι ο Λυκάων ήταν σύγχρονος του Κέκροπα, του γιου του Ερεχθέα, γιατί πλησιάζει περισσότερο προς τη χρονολόγηση του *Πάριου μάρμαρου*, σύμφωνα με το οποίο ο Λυκάων είναι σύγχρονος του Πανδίωνα Β', γιου του Κέκροπα, δηλαδή με διαφορά μίας γενεάς από την εκδοχή του Pausanias. Ενδεχομένως δε η βασιλεία του Λυκάονα να ήταν μακροβιότερη και να συνέπτεσε με τη βασιλεία και του Κέκροπα Β', αλλά και του Πανδίωνα Β', ο οποίος βασιλεύσε πολύ λίγο, αφού σύντομα τον καθάρσαν και τον μετέφεραν στην Ελευσίνα³⁰. Έτσι η χρονολόγηση 1398-1294 π.Χ. του *Πάριου μάρμαρου* φαίνεται να είναι η επικρατέστερη.

Πίνακας 1. Η διαδοχή των ηγετών της Αθήνας και της Αρκαδίας κατά Απολλόδωρο και Pausanias, καθώς και η χρονολόγηση των Λυκίων, των Αθηνίων και των Παναθηναίων, σύμφωνα με το *Πάριο Μάρμαρο*.

Απολλόδωρος	Pausanias	Πάριο μάρμαρο	Αγώνες
Κέκρωψ υιός της Γης	Λυκάων		Λύκαια
Κρανός	Νύκτιμος		
Αμρικτύων	Αρκάς		
Εριχθόνιος	Άζανα	Αθήναια	Αθήναια
Πανδίων	Κλειτόρας		Επιτάφιοι Άζανα
Ερεχθέας			
Κέκρωψ ή Πανδίων	Λυκάων*	1398-1294 π.Χ.	Λύκαια
Αγέας	Νύκτιμος		
Θησέας	Αρκάς	1259 Παναθήναια	Παναθήναια
	Άζανα		
	Κλειτόρας		Επιτάφιοι Άζανα

* Η διαδοχή των Αρκάδων σημειώνεται δύο φορές προκειμένου να γίνει ο συγχρονισμός του Λυκάονα και με τους δύο Κέκροπες.

Η παλαιότητα των Λυκίων με βάση τα ευρήματα

Με τα αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνεται η γιορτή και οι αγώνες ως γεγονός, αλλά δεν επαληθεύεται η παλαιότητα που της προσδίδουν οι αρχαίοι συγγραφείς, οι παραδόσεις και το *Πάριο μάρμαρο*. Ως παλαιότερα ευρήματα στο Λύκειον όρος κρίθηκαν οι μικροί χάλκινοι τριποδίσκοι, μία μάγαιρα και μερικά χάλκινα αγαλματίδια του Διός του 7ου, του 6ου και του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. και μερικά νομίσματα του 6ου αιώνα π.Χ.³¹. Ακόμη βρέθηκαν ένα ομοίωμα αετού και ένα αγαλματίδιο του Ερμή του 5ου αιώνα π.Χ. Επίσης στην Μπέρεκλα³² βρέθηκε χάλκινο αγαλμάτιο με τη μορφή του θεού Απόλλωνα του 6ου αιώνα π.Χ. Ο ναός της Δέσποινας και διάφορα ευρήματα στην πόλη της αρχαίας Λυκόσουρας χρονολογούνται μεταξύ 4ου και 2ου αιώνα π.Χ.³³.

Η παλαιότητα των Λυκείων μπορεί να προσδιοριστεί από τις ωδές του Πινδάρου (522-442 ή 448 π.Χ.). Στην ωδή για τον παλαιστή Θέαιο από το Άργος (*Νεμ.* 10), καθώς και για τον παλαιστή ολυμπιονίκη Εφάρμοστο από την Οπούντα (Ολ 9), που νίκησε στην 78η Ολυμπιάδα, το 468 π.Χ., αναφέρει ότι οι αθλητές έλαβαν μέρος και στα Λύκαια: «Τὰ δὲ Παρρασίῳ στρατῷ θαυμαστός ἐὼν φάνη Ζηῆος ἄμφι πανάγυριν Λυκαίου, καὶ ψυχρὰν ὀπὸτ' εὐδιανὸν φάρμακον αἰρᾶν Πελλὰνα φέρε». Αλλά και στην ωδή του για τον Διαγόρα τον Ρόδιο, το νικητή στην πυγμαχία της 79ης Ολυμπιάδας, το 464 π.Χ., αναφέρει ότι ο περίφημος αυτός ολυμπιονίκης νίκησε και στα Λύκαια (Ολ 7).

Ἐπί τοις ἐπιβεβαιώνεται ὅτι τουλάχιστον τα Λύκαια διεξάγονταν στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Η ανδρεία αρκάδων ολυμπιονίκων από την 52η Ολυμπιάδα (572 π.Χ.)³⁴ ενσχύει πιθανώς έμμεσα την ιστορική αρχαιότητα των Λυκείων, γιατί για να νικήσει κάποιος σε τόσο σημαντικούς αγώνες θα έπρεπε να διαθέτει και ανάλογη εμπειρία, έστω από τοπικούς αγώνες.

Η εποχή τέλεσης των αγώνων

Η εποχή τέλεσης των αγώνων δεν έχει επακριβώς καθοριστεί, ενώ τρεις υποθέσεις υπάρχουν, από τις οποίες οι δύο βασίζονται στους αγώνες που οργάνωσε ο Ξενίας από την Αρκαδία με την ευκαιρία της τριήμερης διαμονής του στρατεύματος του Κύρου στις Πέλτες «...εις Πέλτας, πόλιν οικουμένην. Ἐνταυθ' ἔμεινεν ἡμέρας τρεῖς, ἐν αἷς Ξενίας ὁ Ἄρκας τὰ Λύκαια ἔθηκε καὶ ἀγῶνα ἔθηκε» (Ξενοφών, *Κύρου ἀνάβασις* Α.Β.5-11). Στην πρώτη εκάζεται ότι οι αγώνες τελούνταν στα μέσα Μαΐου³⁵. Αλλά αν ο στρατός του Κύρου ξεκίνησε από τις Σάρδεις στις αρχές Μαρτίου³⁶, σε τρεις σταθμούς φτάνει στον Μαϊάνδρο ποταμό και από εκεί σε έναν σταθμό φτάνει στις Κολοσσές, όπου έμεινε επτά ημέρες. Από εκεί σε τρεις σταθμούς φτάνει στις Κέλαινες, όπου στρατοπέδευσε για 30 ημέρες. Στη συνέχεια, ύστερα από πορεία δύο σταθμίων, φτάνει «εις Πέλτας», όπου έμεινε τρεις ημέρες. Για να διανύσει την απόσταση από τις Σάρδεις «εις Πέλτας» χρειάστηκε 46 ημέρες, δηλαδή αν ξεκίνησε αρχές Μαρτίου θα πρέπει να έφτασε εκεί στο τέλος Απριλίου, όπου και τέλεσε τους αγώνες. Ο Κουρουιώτης λέει ότι ως το μήνα Μάιο στο Λύκειον όρος επικρατούν δυσμενείς καιρικές συνθήκες, και υποστηρίζει ότι η περίοδος τέλεσης των αγώνων ήταν μεταξύ Ιουλίου και Αυγούστου, που επικρατούσαν άριστες καιρικές συνθήκες. Η άποψη αυτή φαίνεται να είναι η επικρατέστερη, γιατί και σήμερα οι καιρικές συνθήκες είναι δυσμενείς την περίοδο του Μαΐου. Από το 1973, τα αναβιθνέντα Λύκαια πραγματοποιούνται μεταξύ τέλους Ιουλίου και μέσωσιν Αυγούστου.

Τα έπαθλα

Σύμφωνα με ωδή του Πινδάρου (*Νεμ.* 10), στα αρχαία Λύκαια οι νικητές έπαίρναν ως έπαθλο ένα χάλκινο σκεύος³⁷: «Σκευινόνθε δ' ἄργυρωθέντες σὺν οἰνηραῖς φιλαίας ἄπεβαν, ἐκ δὲ Πελλάνας ἐπιεσάμενοι νῶτον μαλακαῖσι κρό-

8. Ξενίας (φωτογραφία του συγγραφέα, 2002).

καις· ἀλλὰ χαλκὸν μυρίον οὐ δυνατόν ἐξελέγειν –μακροτέρας γὰρ ἀριθμῆσαι σχολᾶς– ὄν τε Κλειτέρω καὶ Τεγέα καὶ Ἀχαῖων ὕψιβatoi πόλιες καὶ Λύκαιον πᾶρ Διὸς θῆκε δρόμῳ, σὺν ποδῶν χερῶν τε νικάσαι σθένει».

Η εμβέλεια των αγώνων

Ὅπως προαναφέρθηκε, οι αγώνες είχαν αρχικά και για αρκετούς αιώνες τοπικό χαρακτήρα παναρκαδικής εμβέλειας. Εξαιτίας της αλλαγής τους όμως προσέλκυσαν και αθλητές άλλων πόλεων, όπως ο διπλός ολυμπιονίκης του σταδίου και του πεντάθλου Ξενοφών από την Κορίνθο (Πίνδαρος, Ολ 13), ο πυγμαχός Διαγόρας (Ολ 7), ο παλαιστής Θέαιος από το Άργος (*Νεμ.* 10), ο παλαιστής Εφάρμοστος από την Οπούντα (Ολ 9) και άλλοι που αναφέρονται στον κατάλογο των Λυκαιοκίων.

9. Λουτρό (φωτογραφία του συγγραφέα, 2004).

Η χρονολόγηση των Λυκαίων βάσει των επιγραφών

Από την ανάγνωση των δύο ενεπίγραφων μαρμάρινων στήλων που βρέθηκαν παράπλευρα του υποδρόμου προκύπτει ότι πρόκειται για επιγραφές με κατάλογο νικητών των Λυκαίων αγώνων πέντε διαφορετικών και συνεχόμενων περιόδων⁹⁸. Η πρώτη μαρμάρινη στήλη αναφέρεται σε τρεις περιόδους αγώνων και η δεύτερη σε δύο (εικ. 10). Ο διαχωρισμός των επιγραφών γίνεται με βάση το όνομα του ιερέα και του θεού του οποίου υπηρετούσε. Όταν πρόκειται για αφιέρωση των αγώνων στον Δία, αναφέρεται μόνο ο ιερέας του θεού, ο οποίος ήταν ο κύριος και μόνιμος ιερέας του Λυκαίου.

Από το όνομα του Λυκαϊονική παγκρατιαστή Αντήνορα από τη Μίλητο, που διακρίνεται στην πρώτη επιγραφή της πρώτης στήλης, ο οποίος αναδείχθηκε και ολυμπιονίκης στην 118η Ολυμπιάδα, το 308 π.Χ., ο Κουρουϊώτης εκτιμά, χωρίς αμφιβολία, ότι οι αγώνες στους οποίους αναφέρονται οι επιγραφές έγιναν στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. Η χρονολόγηση των αγώνων γίνεται ακριβέστερη από τη συμμετοχή στους αγώνες του Μακεδονιά Λάγου, γιου του Πτολεμαίου (επίγονου του Αλεξάνδρου) και της Θαιδας (Αθηνάιος 13.576e). Ο Λάγος ήταν ο δεύτερος, από το γένος των Πτολεμαίων, με αυτό το όνομα μετά τον Λάγο –παππού του πρώτου–, ο στρατηγός του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας. Η συμμετοχή του Λάγου στα Λύκαια μαζί με άλλους Μακεδόνες έγινε κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Πτολεμαίου στην Ελλάδα το 309 π.Χ., όταν αυτός επισκέφθηκε τη Μεγαλόπολη που διόικουσε ο σύμμαχος του Κάσσανδρος. Ο Κουρουϊώτης υπολογίζει ότι οι αγώνες αυτοί, των οποίων οι Λυκαϊόνες αναγράφονται στην πρώτη επιγραφή της δεύτερης στήλης, έγιναν το 307 ή 306 π.Χ. Μόλις αναγράφεται και ο έτερος νικητής στο τέθριππο Επαινώτες, ο οποίος ήταν στρατηγός του Πτολεμαίου. Το πρόγραμμα των αγώνων αυτής της περιόδου, για άγνωστους λόγους, περιλάμβανε λίγα αγωνίσματα. Στην επόμενη τετραετία (303 π.Χ.) το πρόγραμμα ήταν πάλι πλήρες.

Οι παράγοντες των αγώνων

Όπως προκύπτει από τις επιγραφές, στους αγώνες υπήρχαν και ελληνοδίκες· ο γραφεύς, γραμματέας των αγώνων, και ο *δαμοργών* ή δημιουργός άρχων του αγώνα. Στην Χαγία ο δαμοργών ήταν ο ανώτατος άρχοντας της πολιτείας (10 άρχοντες), ή δημόσιος υπηρέτης. Ακόμη, υπήρχε και ο *εστάτας*, ο οποίος εξέταζε τις ενστάσεις των αθλητών. Υπήρχαν και άλλοι παράγοντες των αγώνων αλλά τα εγχάρακτα γράμματα δεν είναι αναγνώσιμα.

Τα αγωνίσματα

Τα αγωνίσματα των Λυκαίων ομοιάζαν με εκείνα του προγράμματος των Ολυμπίων. Αυτό είναι φυσικό διότι οι περιοχές ήταν όμορες, οι χώρες σύμμεγες, ενώ οι Αρκάδες σε μία Ολυμπιάδα, που δεν αναγνωρίζεται αργότερα από τους Ηλείους, είχαν και τη διοίκηση των αγώνων. Οι αλληλεπι-

δράσεις μεταξύ των δύο περιοχών είναι εύλογες, ενώ από την εποχή που απέκτησαν οικουμενική υπόσταση τα Ολύμπια ήταν λογικό να επηρεάσουν το πρόγραμμα των Λυκαίων. Μπορεί όμως να συνέβη και το αντίστροφο, αν δεχτούμε ότι τα Λύκαια είναι αρχαιότερα των Ολυμπίων.

Το πρόγραμμα περιλάμβανε αγωνίσματα που διεξάγονταν στον ιπποδρόμο και στο χώρο του σταδίου και ήταν χωρισμένα σε κατηγορίες ανδρών και παιδιών.

Στον ιπποδρόμο διεξάγονταν οι αρματοδρομίες και οι υποδρομίες. Τα αγωνίσματα της αρματοδρομίας ήταν η Συνωρίδα (άρμα συρόμενο από δύο άλογα), το Τέθριππο πωλικό (άρμα συρόμενο από τέσσερα νεαρά άλογα) και το Τελείων τέθριππων (άρμα συρόμενο από τέσσερα ώριμα άλογα). Τα αγωνίσματα της υποδρομίας ήταν ο Κέλης/Ίππος (δρόμος ίππων με αναβάτες).

Τα αγωνίσματα του στίβου χωρίζονταν σε αυτά του δρόμου, της παλαιστρας και τα μικτά. Τα αγωνίσματα του δρόμου ήταν το στάδιο ανδρών και παιδιών, ο δίαυλος ανδρών (δρόμος δύο σταδίων), ο δόλιχος ανδρών (δρόμος ανταχής 20 ως 24 σταδίων) και ο οπλίτης δρόμος (ο δρομέας έφερε αμυντικό πολεμικό εξοπλισμό). Τα αγωνίσματα της παλαιστρας ήταν η πάλη, η πυγμή ανδρών και παιδιών, καθώς και το παγκράτιο ανδρών. Στα μικτά αγωνίσματα ανήκε το πένταθλο ανδρών, που περιλάμβανε δρόμο, πάλη, άλμα, δίσκο και ακόντιο.

Η σειρά των αγωνισμάτων

Η σειρά τέλεσης των αγωνισμάτων των Λυκαίων του 319 π.Χ. παρουσιάζει σημαντικές διαφορές προς τα Λύκαια του 315 π.Χ. και του 303 π.Χ., ιδιαίτερα μεταξύ των τεσσάρων πρώτων και των τεσσάρων τελευταίων αγωνισμάτων, τα οποία αντιστάθηκαν. Όμως μεταξύ του 315 π.Χ. και του 303 π.Χ. υπάρχει σημαντική ομοιότητα, κυρίως στα 10 πρώτα αγωνίσματα, ενώ η διαφορά τους οφείλεται στην απουσία των τριών βασικών αγωνισμάτων, του σταδίου και της αρματοδρομίας τεθρίππου αλόγων και πάλων. Φαίνεται πως από την περίοδο του 315 π.Χ. οι υπεύθυνοι των αγώνων για κάποιους λόγους προχώρησαν σε αλλαγές. Η πάλη παιδιών ήταν σταθερά 6η στη σειρά και στις τρεις περιόδους, ενώ σταθερότητα παρουσιάζει και η πυγμή παιδιών, η οποία στους αγώνες του 319 π.Χ. ήταν στην 7η θέση, στους αγώνες του 315 π.Χ. ήταν στην 8η θέση και στους αγώνες του 303 π.Χ. στην 7η θέση.

Παρά τις αλλαγές μεταξύ των περιόδων, διακρίνεται η τάση να διατηρείται μία τάξη στο αγωνιστικό πρόγραμμα με βάση τις δεσμεύσεις των αγωνισμάτων. Έτσι, στο πρόγραμμα του 303 π.Χ., φαίνεται ότι προηγείται η δέσμη των αγωνισμάτων του δρόμου, με μόνη την παρεμβολή του πένταθλου πριν από το δίαυλο, ενώ ο οπλίτης δρόμος βρίσκεται σε μία ανεξάρτητη θέση μετά τα αγωνίσματα παλαιστρας και πριν από τα αγωνίσματα του ιπποδρόμου. Όμως στα Λύκαια του 315 π.Χ., ο οπλίτης δρόμος τοποθετείται πιο κοντά στη δέσμη των δρομικών αγωνισμάτων, μετά το πένταθλο. Τη δέσμη των αγωνισμάτων δρόμου ακολουθεί η δέσμη της παλαιστρας (πάλη, πυγμή, παγκράτιο), ακολουθεί ο οπλίτης δρόμος

και οι αγώνες τελειώνουν με τα αγωνίσματα του ιπποδρομίου. Μια συνεχής μετακίνηση υπήρξε στο πένταθλο. Η πεποίθηση ότι η χάραξη ακολουθεί και τη σειρά τέλεσης των αγωνισμάτων ενισχύεται από την ομαδοποίηση των αγωνισμάτων και κυρίως από την ομοιότητα προς το πρόγραμμα των ολυμπιακών αγώνων, ειδικά μετά την 77η Ολυμπιάδα³⁹. Επίσης, στα Λύκαια της πρώτης επιγραφής, ανεξάρτητα από την ομοιογένεια της δέσμης τους, τα αγωνίσματα των παιδών, με εξαίρεση εκείνα του ιπποδρομίου, προηγούνται των ανδρών. Γενικά, η σειρά αυτή των αγωνισμάτων ήταν συνήθης κατά τους αγώνες στην αρχαιότητα⁴⁰. Η εσωτερική σειρά των αγωνισμάτων κάθε δέσμης στους αγώνες δρόμου τηρείται σχεδόν αμετάβλητη: δόλιχος, στάδιο, δίαυλος. Το ίδιο ισχύει και για τα αγωνίσματα της παλαιστρας (πάλη, πυγμή, παγκράτιον).

Οι Λυκαιονίκες

Οι αγώνες είχαν παναρακαδικό ενδιαφέρον, αλλά από τον τόπο καταγωγής των συμμετεχόντων αθλητών φαίνεται πως η εμβέλεια τους ήταν πα-ελλήνια. Στο κείμενο των επιγραφών στήλων, όπως το δημοσίευσε ο Κουρουσιώτης σε δωρική διάλεκτο, εκτός από τα ονόματα των ιερών των θεών, στους οποίους αφιερώνονταν οι αγώνες, και μερικών τίτλων παραγόντων, αναφέρονται τα ονόματα των νικητών, το αγώνισμα στο οποίο νίκησαν και η περιοχή προέλευσής τους. Εδώ προσέθεσα μια στήλη με την ονομασία των αγωνι-

σμάτων στη νεοελληνική γλώσσα. Με κάθε επιφύλαξη η πρώτη ενεπίγραφη στήλη αναφέρεται στις περιόδους 319 π.Χ., 315 π.Χ. και 311 π.Χ. και η δεύτερη στις περιόδους 307 π.Χ. και 303 π.Χ.

Η δεύτερη στήλη περιέχει ονόματα Λυκαιονικών δύο περιόδων αγώνων (307 και 303 π.Χ.), καθώς και ονόματα ιερών των θεών και παραγόντων των αγώνων. Σύμφωνα με τον Κουρουσιώτη παρατηρείται μεγάλη αμέλεια στη χάραξη των ονομάτων. Στην αρχή της δεύτερης πλάκας αναφέρονται ονόματα παραγόντων.

{Λυσ;}Ιλοχος Αλέξανδρος
..... Λης Ίππαρχος
Αντιφάνης Κερκίδας
Ανοδάρτης γροφεύς
Αγήςιας δεμιουργών
Ονάσιμος εστάτας

Στη συνέχεια αναφέρονται ονόματα Λυκαιονικών σε αγώνες που πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με τον Κουρουσιώτη το έτος 307 π.Χ. ή 306 π.Χ. Οι αγώνες αυτοί συμπεριλάμβαναν τέσσερα αγωνίσματα ιπποδρομίου και μόνο το δόλιχο από τα αγωνίσματα του σταδίου. Πιθανόν οι αγώνες να ήταν έκτακτοι και να έγιναν από τον Κάσσιανδρο προς τιμήν του φιλοξενομένου του Πτολεμαίου.

Συνοψίζοντας, τα Λύκαια ήταν παναρακαδική εορτή αφιερωμένη στον Δία και τον Πάνα. Τελετές και θυσίες τελούνταν στην κορυφή του Λυκαίου όρου σε ύψος 1383 μ., ενώ οι αθλητικοί αγώνες διεξάγονταν στο στάδιο και τον ιππόδρομο πλησίον της κορυφής. Σύμφωνα με τις παραδόσεις, τη μυθολογία και το *Πάριο μάρμαρο*, τα Λύκαια ιδρύθηκαν από τον Λυκάονα, το γιο του Πελασγού τον 14ο αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικά ευρήματα φανερώνουν ότι οι τελετουργίες γίνονταν από τον 7ο αιώνα π.Χ. Ο Πίνδαρος, μνημονεύοντας πανελληνίονες του 5ου αιώνα, αναφέρεται και στα Λύκαια. Από τους ρωμαϊκούς χρόνους, οι αγώνες μεταφέρθηκαν στη Μεγαλόπολη, ενώ η διεξαγωγή τους είχε σταματήσει στα τέλη του 2ου αιώνα. Ενεπίγραφες στήλες που βρέθηκαν στην περιοχή του ιπποδρομίου αναφέρουν Λυκαιονίκες, καθώς και τα αγωνίσματα στα οποία πρώτιστον. Οι αγώνες ήταν πεντεθηρικοί και το πρόγραμμά τους, όμοιο με εκείνο των Ολυμπίων και ενώ είχαν παναρακαδική εμβέλεια συμμετείχαν αθλητές και από άλλα μέρη της Ελλάδας. Μελλοντική έρευνα είναι απαραίτητη για να προσδιοριστεί ακριβέστερα ο χρόνος έναρξης των αγώνων και να επαληθευτούν ή όχι οι παραδόσεις και οι εγχάρακτες σημειώσεις του *Παρίου μάρμαρου*.

Σημειώσεις

1. «Τραφήνια δὲ τὸν Δία φασίν ἐν τῷ ὄρει τούτῳ καὶ χώρα τέ ἐστιν ἐν τῷ Λυκαίῳ Κρητῆα καλλομένη (αὐτὴ δὲ ἡ Κρητῆα ἐστὶν ἐξ ἄριστος, Ἀπόλωνος δόκος ἐπίκλησις παρ-Ροσίου) καὶ τὴν Κρητὴν. Ἐνθα ὁ κρητὼν ἔχει λόγον τραφή-ναι Δία, τὸ χωρίον τούτο ἐναι καὶ οὐ [ἴδια] τὴν ἦρσιν ἀμφι-σθητοῦσιν ἀρκάδες».
2. Παισιονίας, 8.38-5-12. Πρβλ. *Ομηρικὸ Ἦμνον*, 19. Πρβλ. Κ. Κουρουσιώτης, «Ανοσκαφὴ Λυκαίου», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημε-ρίς* (1904), σ. 180.
3. *Πάριο μάρμαρο* (§17): «...καὶ τὰ Λύκαια ἐν Ἀρκαδίᾳ ἐγένε-το». Στο Σ. Βρεττός, *Λεξικὸν τελετών, εορτῶν καὶ αγώνων των αρχαίων Ἑλλήνων*, λ. «Λύκαια», Κωνσταντῆς, Ἀθήνα 1999.
4. *Ποσειδών*, 4.33: «Τέμενον ἐστὶν ἐν αὐτῷ Λυκαίῳ Διὸς, ἔσθρος δε οὐκ ἐστὶν ἐπὶ αὐτῷ ἀνθρώποις». Σημείωσα διότι χώρου του τέμενους βρίσκεται το εκκλησάκι του Αι-Λια.

10. Ενεπίγραφη στήλη με τα ονόματα των Λυκαιονικών.

Πρώτη στήλη, Επιγραφή 1
 Επί Ιερεί Ευκαρπίδος (περίοδος 319 π.Χ.)

Όνομα Λυκαιονικών	Αγώνισμα	Καταγωγή	Σύγχρονη ονομασία
Δαμέας Τιμωνος	τελέας συνυριδι	Άλειος	Συνυριδα αλόγων
Ευπόλεμος Δαίδωδος	τεθρίππων πωλικών	Αρκάς	Τέθριππο νέων αλόγων
Χιονίδας Ευαιάντις	τελέας τεθρίππων	Αρκάς	Τέθριππο αλόγων
Φιλόνοκος Φιλονίκης	ίππων κέλε(η)τι	Αργείοις	Κέλης ίππος
Θεστήλες Νικασίππων	Στάδιον παιδών	Αρκάς	Στάδιον παιδών
Θρασύδημος Θεάρο(-)	Πάλλαν παιδών	Αθηναίους	Πάλη παιδών
Νικίας Μυσάων	παιδών πυγμ(αν)	Αρκάς	Πυγμαχία παιδών
Αρίστιππος Αριστοκλέους	άνδρας δόλχων	Αρκάς	Δόλχος ανδρών
Λυσίλοχος Περίλα	άνδρας στάδιον	Αργείοις	Στάδιο ανδρών
Δείνων Δεινίαν	άνδρας δίαυλον	Αρκάς	Δίαυλος ανδρών
Αριστομένης Αριστέος	πάλλαν άνδρας	Αργείοις	Πάλη ανδρών
Αγησίστρατος Περίλα	Πένταθλον	Αργείοις	Πένταθλον
Ανδρόμαχος Λυσισάνκτος	αν[δ]ρών πυγμ	Άλειος	Πυγμαχία ανδρών
Αντήνωρ Ξεναγέας*	άνδρας πανκράτιον	Μηλίσιοις	Πανκράτιον ανδρών
Πάντιχος Λεοντί(ος) (ι)	σπλίταν	Αρκάς	Οπλίτης δρόμος

* Στους καταλόγους των ολυμπιονικών του Jul. Afric. Rutgers, Foster κ.ά. (σ. 68) φέρεται ως Αθηναίος ή Μηλίσιος, νικήτης στο πανκράτιον στην 118η Ολυμπιάδα (308 π.Χ.). Ο Κορινθιώτης λέει ότι πρόκειται για τον ίδιο αθλητή που είχε λάβει μέρος στα Λύκαια, 11 χρόνια πριν, το 319 π.Χ.

Πρώτη στήλη, Επιγραφή 2
 Ιερεί τῶ Πανός (περίοδος 315 π.Χ.)

Όνομα Λυκαιονικών	Αγώνισμα	Καταγωγή	Σύγχρονη ονομασία
Αρίστιππος Αριστοκλέος	άνδρας δόλχων	Αρκάς	Δόλχος ανδρών
Δεινίας Λαάνδρου	παιδών στάδιον	Αρκάς	Στάδιο παιδών
Αριστόδημος Αριστομάχου	άνδρας στάδιον	Αργείοις	Στάδιο ανδρών
Αρχέδαμος Αρχία	άνδρας δίαυλον	Αργείοις	Δίαυλος ανδρών
Ανδρόβιος Ευδαμίδα	άνδρας πένταθλον	Λακεδαιμόνιος	Πένταθλον ανδρών
Αμόνανδρος Περιάνδρου	άνδρας σπλίταν	Ακαρναν	Οπλίτης δρόμος
Αισαγένης Αγαθία	παιδών πάλλαν	Αρκάς	Πάλη παιδών
Σελείδας Αλεξανδριδα	άνδρας πάλλαν	Λακεδαιμόνιος	Πάλη ανδρών
Διύλλος Επιγένω	παιδών πυγμ(αν)	Αρκάς	Πυγμή παιδών
Διεύχηρ Ξενοστράτου	άνδρας πυγμ(αν)	Αρκάς	Πυγμή ανδρών
Ευάνωρ Ευάρχω	άνδρας πανκράτιον	Αρκάς	Πανκράτιον ανδρών
Αμφαινετος Πεδαρέτω	τελέας συνυριδι	Αρκάς	Συνυριδα αλόγων
Πασκλήης Α[ρ]σίηντου	ίππων κέλητι	Λακεδαιμόνιος	Κέλης ίππος

Πρώτη στήλη, Επιγραφή 3
 Επί Ξενοστράτῳ Ιερεί τῶ Διός (περίοδος 311 π.Χ.)

Όνομα Λυκαιονικών	Αγώνισμα	Καταγωγή	Σύγχρονη ονομασία
Λυκαιονίκα άνδρας	Δόλχων .ισατορα .λια		Δόλχος
α	Παιδών στάδιο[ν]		Στάδιο παιδών
ς		Τελευτία	

Δεύτερη στήλη, Επιγραφή 1
 Επί Ιερεί Αγησίστράτῳ Πανός (περίοδος 307 π.Χ.)

Όνομα Λυκαιονικών	Αγώνισμα	Καταγωγή	Σύγχρονη ονομασία
Λάγος Πτολεμαίου	συνυριδι	Μακεδών	Συνυριδα
Δαμιλότος Αλεξιμέντεος	πωλικών τεθρίππων	Άλειος	Τέθριππος πώλων
Ονόμαντος Εριμάνθου	κέλητι	Αργείοις	Κέλης ίππος
Επαινετος Σιλάνου	τελέας τεθρίππων	Μακεδών	Τέθριππος πώλων
Άγέυς Αριστοκλέος(ς)	άνδρας δόλχων	Αργείοις	Δόλχος ανδρών

Δεύτερη στήλη, Επιγραφή 2
Επί (ε) ιερειά Αείου (Αείης ή Αίθιος) (περίοδος 303 π.Χ.)

Όνομα Λυκαίων	Αγώνισμα	Κατηγορία	Σύγχρονη ονομασία
...	δόλιχον	Αργεῖος	Δόλιχος
Τελίας	στάδιον παιδῶν	Αρκάς	Στάδιο παιδῶν
Ηράκλειος	στάδιον ἀνδρῶν	Μακεδόν	Στάδιο ἀνδρῶν
Αλεξίβιος	πένταθλον	Αρκάς	Πένταθλον
Φιλπίδας	δόλιχον ἀνδρῶν	Αργεῖος	Δόλιχος ἀνδρῶν
Φιλοκράτης	δισκουλον ἀνδρῶν	Συρακόσιος	Δισκουλος ἀνδρῶν
θεστέλη	παιδῶν πάλαν	Αρκάς	Πάλη παιδῶν
Θεογείτων	[παί]δος πυξ	Αρκάς	Πυγμή παιδῶν
Αριστόδημος	ἀνδρῶν πάλαν	Αργεῖος	Πάλη ἀνδρῶν
Τιμόδορος	ἀνδρῶν πυξ	Αρκάς	Πυγμή ἀνδρῶν
Αριστάνυμος	παγκράτιον ἀνδρα	Αργεῖος	Παγκράτιον ἀνδρῶν
Φιλοκράτης	οπλίταν	Συρακόσιος	Οπλητής δρόμος
Νικαγόρας	συνωρίδι τελεία	Ρόδιος	Συνωρίδα
θεαρίδας	τεθρίπταν πωλικῶν	Αρκάς	Τέθριπτον πωλικῶν
Αριστοτέλης	κέληπι	Κασσαδαμόσιος	Κέληπι ἵππου
Βούβαλος	τεθρίπταν τελεία	Λαοσανδρέυς	Τέθριπτο ἵππων

5. Κουρουπιώτης, *ό.π.* Ο Ησίοδος αναφέρει ότι το ιερό ήταν άβατον.
6. Κουρουπιώτης, *ό.π.*
7. G.D. Romano, «A new topographical and architectural survey of the sanctuary of Zeus at Mt. Lykaion», *Arkadia Seminar, Norwegian Institute at Athens, May 2002*.
8. Κουρουπιώτης, *ό.π.*, σ. 162. Πρβλ. και Παιουσιάνος 8.38.7 και Κ. Κοντόπουλος, *Πρακτικά ΑΕ* (1998), σ. 17.
9. Ο Αναχάρας ο νεότερος, Ο J.-J. Barthélemy, στο *Ταξίδι του νεαρού Αναχάρα στην Ελλάδα του 4ου αιώνα της χριστιανικής εποχής* (τόμ. Γ, 6353), αναφέρει ναύ του Πάνα, τελευταίος και άγαλμα του θεού, το οποίο μαρτυρώντας κινητό επίθετο δεν είχαν κάνει γήμινο κινητό, ενώ περιγράφονται και νομισμάτα με τη μορφή του θεού.
10. Βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο.
11. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν ο G. Fougeres, «Lykaia», στο DAREMBERG, *Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, σ. Κ. Κουρουπιώτης, «Κατάλογο Λυκαίων», *ΑΕ* (1905).
12. Κουρουπιώτης, «Κατάλογο Λυκαίων», *ό.π.*
31. «ει μεν και άλλα, ουκ οίδα, αποδομας δε τέθειν ... άλλα ετέθη πρώτον». Ο Κ. Κουρουπιώτης («Κατάλογο Λυκαίων», *ό.π.*, σ. 164-180) πιθανολογεί την εκδοχή αυτή, αλλά δεν την απολογεί.
14. Romano, *ό.π.*
15. Κ. Κουρουπιώτης, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1909), σ. 185-200.
16. Στο ίδιο. Ο G.D. Romano, *ό.π.*, για το πλάτος σημειώνει 104 μ. Προσφέρει τα όβρια ύδατα αλιόλασσαν την επιφάνεια του εδάφους μετωπί των δύο μετρήσεων.
17. Κουρουπιώτης, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *ό.π.*, σ. 185-200, και Romano, *ό.π.*
18. Romano, *ό.π.*, σ. 13.
19. Κουρουπιώτης, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *ό.π.*, σ. 185-200, σ. 8. Romano, *ό.π.*, σ. 14.
20. Romano, *ό.π.*
21. Κουρουπιώτης, «Κατάλογο Λυκαίων», *ό.π.*
22. Βλ. τοπογραφικό σχέδιο των U. Sinn και J. Denkinger, στο Γ. Ασπιροπόπουλος και Κ. Φιλανδρός (επιμ.), *Τα θεμιστάτα και μισθία του Λυκαίου όρους*, εκδ. «Τα Νέα της Μεγαλόπολης-Άλιμος Μεγαλόπολης, Μεγαλόπολη 2001», σ. 40.
23. Κάτωκει στην ανατολική πλευρά του Λυκαίου, που είχαν τη διεύθυνση των αγώνων και συνέβαλαν στην ίδρυση της Μεγαλόπολης.
24. Β. Λεονάρδος, «Excavation at Megalopolis», *ΑΕ* (1986), σ. 218-219. Πρβλ. Κουρουπιώτης, «Κατάλογο Λυκαίων», *ό.π.*, σ. 162.
25. Αριστοτέλης, βλ. Δ. Ηλιόπουλος (επιμ.), *Ολυμπιάς 1/1* (2001), σ. 36.
26. *Chronicon Parium*, Joannes Flach (εκδ.), Tubingae 1884, 17, Πρβ. Saglio DAREMBERG, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, λ. «Lykaia».
27. Οουκυβιάδης 2.15. Πρβλ. Πλούταρχος, *Θησεύς* 24. Πρβλ.

28. Πρβλ. Παιουσιάνος, 8.2.1. Πρβλ. Ζουβας, λ. «Παναθηναία».
29. *Chronicon Parium*, *ό.π.*
29. I. Μπενιζέλος, *Η Ιστορία των Αθηνών*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σ. 77-80.
30. Βλ. λ. «Πανιώνια», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, εκδ. 5, εκδοτικός οργανισμός «Φοίβος».
31. Κ. Κουρουπιώτης, «Ανασκαφή Λυκαίων», *ό.π.*, σ. 183-186.
32. Πρβλ. «Ανασκαφή Νόμιου Πάνα», *ΙΑΕ* (1902), σ. 72-75. Πρβλ. και Κοντόπουλος, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1898), σ. 17.
32. Χαιρίο, που απέχει περίπου 3 χλμ. δυτικά της κορυφής του Λυκαίου όρους.
33. Κ. Κουρουπιώτης, *Κατάλογο Μουσείου Λυκόουρας*, 1911, σ. 11-18.
34. Βλ. «Κατάλογο αρχαίων ολυμπιονίκων», στο Ν. Παλούρης (επιμ.), *Οι ολυμπιακοί αγώνες*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1976, σ. 290.
35. W. Immenwahr, *Die Kulte und Mythen Arkadiens*, I, Leipzig 1891, σ. 5. Κουρουπιώτης «Κατάλογο Λυκαίων», *ό.π.*, σ. 164.
36. Βλ. Α. Τζιτζιάνος, στο *Ξενοφάντος, Κύρου Ανάβαση*, Α.Β.1-4, σμ. 4, σ. 42, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1975. Στην Περσία ένας σταθμός αντιστοιχούσε στην απόσταση που διασυνταν πηξ ή μία ημέρα.
37. Όπως υποστηρίζει ο Immenwahr.
38. Κουρουπιώτης, «Κατάλογο Λυκαίων», *ό.π.*
39. Κ. Παλούρης, *Οι ολυμπιακοί αγώνες*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982, σ. 128-129.
40. Πλούταρχος, σμ. II, 5. Πρβ. Παιουσιάνος, 5.8-9.

The Ancient Lycaea

Nikos Bergeles

Lycaea, dedicated to the gods Zeus and Pan, was the most important festival in Arcadia. It was established by Lycaon, the mythical king of Arcadia, and it included rites, performed on the top of the Lycaean Mount at 1383m height, as well as athletic games and horse races that were conducted in a valley close to the mountain peak. Tradition considers it an age-long festival, but according to the Parian Marble it was established in the fourth century BC. The archaeological finds evidence rites that date from the archaic period, while the historical sources confirm the conduct of games from the early classical age. The archaeological excavations brought to light tablets inscribed with fourth-century programs of games and names of Lycaean victors. In the athletic games that were held every five years and had a pan-Arcadian range, could also participate distinguished athletes from all over Greece. The program of the games included foot races, wrestling, and horse and chariot races and was similar to that of the Olympic games.

Επιλεγμένη βιβλιογραφία

- ΒΡΕΤΤΟΣ, Σ., *Λεξικό τελετών, εορτών και αγώνων των αρχαίων Ελλήνων*, λ. «Lykaia», εκδ. Κωνσταντός, Αθήνα 1999.
- ΓΛΩΦΥΡΗΣ Ν. (επιμ.), *Οι ολυμπιακοί αγώνες*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1976.
- «Κατάλογο αρχαίων ολυμπιονίκων», σ. 289-297.
- CHRONICON PARILUM, Johannes Flach (εκδ.), Tubingen 1884, 17.
- FUGERES G., «Lykaia», στο DAREMBERG, Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, σ. 1437.
- ΚΟΥΡΟΥΠΙΩΤΗΣ, Κ., *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1909, σ. 185-200, σ. 8.
- , «Κατάλογο Λυκαίων», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1905).
- , «Ανασκαφή Λυκαίου, Αρχαιολογική Εφημερίς (1904), σ. 183-186.
- , «Ανασκαφή εφορ. Νόμιου Πάνα», *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1902, σ. 72-75.
- , *Κατάλογο Μουσείου Λυκόουρας*, 1911, σ. 11-18.
- ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ, «Excav. At Megalopolis», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1986), σ. 218-219.
- ΜΠΕΝΙΖΕΛΟΣ, I., *Η Ιστορία των Αθηνών*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σ. 77-80.
- ROMANO, G.D., «A new topographical and architectural survey of the sanctuary of Zeus at Mt. Lykaion», *Arkadia Seminar, Norwegian Institute at Athens, May 2002*.